आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम् ।

श्रीपुरुषसूक्तम् ।

खिस्ताब्दाः १९७९

S
4.111
99 P

मूल्यं- पञ्च (५/-) रूप्यकाः

Library IIAS, Shimla
S 294.111 Sa 99 P
00098192

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम् ।

श्रीपुरुषसूक्तम् ।

आश्रमस्थविद्वद्भिः संशोधितम् ।

तच्च पुण्याख्यपत्तने कार्यकारीविश्वस्तैः

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम्

षष्ठीयमङ्कनावृत्तिः ।

शकाब्दाः १९००

खिस्ताब्दाः १९७९

(अस्य सर्वेऽधिकाराः राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं- पञ्च (५/-) रूप्यकाः

S
294.111
Sa 99 P

Library IIAS, Shimla
S 294.111 Sa 99 P
00098192

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 98192
Date 26/7/2000
SIMLA

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ पुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम् ।

सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः "पुरुषान्न परं किंचित्" इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तम्—सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं त्विति । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ।

हरिः ॐ ।

संहिताः—सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

पदपाठः—सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः सहस्रऽअक्षः सहस्रऽपात् । सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् । उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं तत्पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं भविष्यज्जगत्तदपि पुरुष एव । यथाऽस्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवास्तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उतापि च, अमृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनामन्नेन भोग्येन निमित्तेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया ।

एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥३॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः । पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि ज्यायानतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टी क्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथाऽपि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा*भवत्पुनः ।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । एत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितो बहुलस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत् । अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । स्थितस्य तस्य योऽयं पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताऽप्युक्तम् —

" विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् " इति ।

ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्व्यक्रामद्व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभि । अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा । स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी ।

तस्माद्विराळ+जायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पूरुषः । सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

* पादोऽस्येहाभवात्पुनरिति तैत्तिरीयपाठः + तस्माद्विराडजायतेति तैत्तिरीयपाठः ।

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते—तस्मादिति । तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्माण्डदेहोऽजायतोत्पन्नः । विविधानि राजस्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा । स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—" स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव " इपि । स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यतातिरिक्तोऽभूद्देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी ।

यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत ।
व॒स॒न्तो अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥ ६ ॥

यत् । पुरु॑षेण । ह॒विषा॑ । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अत॑न्वत । व॒स॒न्तः । अ॒स्य॒ । आ॒सी॒त् । आज्य॑म् । ग्री॒ष्मः । इ॒ध्मः । श॒रत् । ह॒विः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतान्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाऽऽज्यमासीदभूत् । तमेवाऽऽज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविरासीत् । तमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी * ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा +अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ।

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः । तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राऽऽह—अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम्—तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राऽऽह—साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयस्तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून्तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत् । आज्यम् । पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्तान्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादि भोज्यजातं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकांल्लोकप्रसिद्धानारण्यान्पशूंश्चक्र उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादय-

---

*तैत्तिरीयाणां सप्ताऽऽस्यासन्परिधय इत्यादिः सप्तमो मन्त्रः । आश्वलायनानां तु स पञ्चदशः । + अयजन्तेति तैत्तिरीयपाठः ।

स्तथा ये च ग्राम्या गवादयस्तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते–" वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति " इति ॥ ८ ॥

अथ नवमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिर उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाद्यजुरजायत ॥ ॥

अथ दशमी ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादश्वा अजायन्तोत्पन्नाः । ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्चोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा तस्माद्यज्ञाद्गावश्च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञादजा अवयश्च जाताः ॥ १ ॥

अथैकादशी ।

यत्पुरुषं * व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य कौ बाहू× का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

---

* व्यदधुरिति तैत्तिरीपाठः । × कावूरू पादावुच्येते इति तैत्तिरीयपाठः ।

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।
मुखम् । किम् । अस्य कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति ।
पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते—प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तस्तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् । कौ बाहू अभूताम् । का ऊरू, कौ च पादा उच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः, पश्चान्मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः ।
कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्ऽभ्याम् ।
शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति—अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीन्मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितो बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्यावूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्न ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथाऽस्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—"स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत" इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत । मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह–प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः । चक्षोश्चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत । पत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतयोऽकल्पयंस्तथाऽन्तरिक्षादीँल्लोकान्प्रजापतेर्नाभ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन्नुत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति–नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्ततोत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्राद्दिश उत्पन्नाः ॥ १४ ॥

× अथ पञ्चदशी ।

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

× पञ्चमपृष्ठस्थमिदं × चिह्नं द्रष्टव्यम् ।

अस्य सांकल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्याऽऽहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाऽऽम्नायते-" न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति " इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधास्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन्विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

+ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥ १ ॥

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभावं प्रकटयति--यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्यशरीराणि विचित्य विशेषेण निष्पाद्य नामानि च देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिवदंस्तैर्नामभिरभितो व्यवहरन्नास्त एवं पुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादित्यवत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि ध्यानेन सर्वदाऽनुभवामीत्यर्थः । स पुरुषस्तमसः पार अज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्ररहितैर्मूढैरनुभवितुमशक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २ ॥

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातॄणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् ।

+ वेदाहमेतमित्यादि विद्यत इत्यन्तमृग्द्वयं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तेऽधिकं दृश्यते । अतस्तदत्र संगृहीतम् । एवमष्टादशर्चं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तम् ।

चतस्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्षु व(ग्व)र्तिनः सर्वान्प्राणिनः प्रविद्वान्प्रकर्षेण जानञ्शक्र इन्द्रश्च तदनुग्रहार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशात्तं विराट्पुरुषमेव-मुक्तप्रकारेण विद्वान्साक्षात्कुर्वन्निहास्मिन्नेव जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति । यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहस्य तत्प्रत्यक्षरूपत्वा भावादन्यमरणेनायमुपासको न म्रियते । अयनायामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गो न विद्यते । न हि कर्मसह-स्रैरमृतत्वं संपादयितुं शक्यते । " न कर्मणा न प्रजया धनेन " इत्यादि-शास्त्रात् ॥ २ ॥

अथ षोडशी ।

यज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।

ते ह॒ नाकं॑ महि॒मान॑ः + सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः

सन्ति॑ दे॒वाः ॥ १६ ॥

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒य॒ज॒न्त॒ । दे॒वाः । तानि॑ । धर्मा॑णि ।

प्र॒थ॒मानि॑ । आ॒स॒न् । ते । ह॒ । नाक॑म् । म॒हि॒मान॑ः । स॒च॒न्त॒ ।

यत्र॑ । पूर्वे॑ । सा॒ध्याः । सन्ति॑ । दे॒वाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति-देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजित-वन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विरा-ट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नु-वन्ति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चसूक्तभाष्यम् ।

+ सचन्ते इति तैत्तिरीयपाठः ।

अथ वैष्णवमन्त्राः ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेताः ।

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयम् । तत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्—"महाँ इन्द्रो य ओजसाऽतो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च" इति । अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—"अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ" इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खण्डे सूत्रितम् "अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च" इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—"आपद्या(द्य)तो देवा अवन्तु न इति जपेत्" इति ॥

अतो॑ दे॒वा अ॑वन्तु नो॒ यतो॒ विष्णु॑र्विचक्र॒मे ।
पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १ ॥

अतः॑ । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे ।
पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥ १ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्याः यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति—"विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्" इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादानम् । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूर्लोके वर्तमानानां पापनिवारणम् । अतः, एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलिति तसिलः 'एतदस्त्रतसोरित्यशादेशः । लित्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः, तसिलः "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लित्स्वरः । विष्णुः । विषेः किदिति नुप्रत्ययः । कित्वान्न गुणः । नित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे । सुपेति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् । निरस्वरः ॥१॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।
संऽऊळ्हम् । अस्य । पांसुरे ॥ २ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषाऽनुवाक्या उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितम् " इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् " इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वाविक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विष्यपराध इति खण्डे सूत्रितम्—" भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रम इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येळान्तेति खण्डे सूत्रितम्–इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यामीति । उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खण्डे सूत्रितम्–गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रम इति ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे, स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्तपादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता–" विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूळ्हमस्य पांसुर आप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा " इति । (× यदिदं किंचिद्विभागेनावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुरादित्यः । कथमित्यत आह–त्रेधा नि दधे पदं धत्ते पदम् । निधानैः पादैः । क्व, तत्र तावत्–पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे

× धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः पूर्वोक्तनिरुक्तव्याख्यानरूपः। अयं च ऋग्वेदभाष्ये न दृश्यते ।

विद्युदात्मना । दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम्–तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कमिति । समारोहण उदयगिरावुद्यन्पदमेकं निधत्ते । विष्णुपदे मध्यंदिनेऽन्तरिक्षे । गयशिरस्यस्तंगिराविर्त्यौर्णवाभ आचार्य एवं मन्यते । समूह्ळमस्य पांसुरे । अस्मिन्नाप्यायन एतस्मिन्नन्तरिक्षे सर्वभूतवृद्धिहेतौ यन्मध्यंदिनं पदं विद्युदाख्यं तत्समूढमन्तर्हितं न नित्यं दृश्यते । तदुक्तम्–स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनमिति । अपि वोपमार्थे स्यात्समूह्ळमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । यथा पांसुलप्रदेशे पदं न्यस्तमुत्क्षेपणसमनन्तरमेव पांसुभिराकीर्णत्वान्न दृश्यत एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते नावतिष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मत्वर्थीयः । अथ पांसवः । कस्मात्ते हि पादैः सूयन्ते जन्यन्त इत्यर्थः । अथवा पन्नाः शेरत इति पंसनीया ध्वंसनीया ध्वंसनार्हास्ते भवन्ति तदाकीर्णस्य दुर्दर्शकत्वात्) । त्रेधा । एधाच्चेत्येधाच्प्रत्ययः। चितोऽन्तोदात्तः । समूह्ळम् , वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपियजेत्यादिना संप्रसारणम् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य, इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । "नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्" इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ३ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ३ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा । सूत्रितं च–त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यत इति ।

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः । गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः । अत एतेषु पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन्पोषयन् । पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः । अस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः,

गोपामृतस्येत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । दभेर्कहलोर्ण्यदिति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति । पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट्, द्विर्भावः । “ शर्पूर्वाः खयः ” इति पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्त्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।

सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥ ५ ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः—दिवीव । आकाशे यथाऽऽततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वैकान्येति दाप्रत्ययः । “ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ” इति सर्वशब्दस्य सभावः व्यत्ययेनाऽऽद्युदात्तत्वम् । दिवि, ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । इवेन

विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नञ्विषयस्ये-त्याद्युदात्तत्वम् । आततम् । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते "गतिरनन्तरः" इति गतेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑ जागृ॒वांसः॒ समि॑न्धते ।

विष्णो॒र्यत्प॑र॒मं प॒दम् ॥ ६ ॥

तत् । विप्रा॑सः । वि॒प॒न्यवः॑ । जा॒गृ॒ऽवांसः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते ।

विष्णोः॑ । यत् । प॒र॒मम् । प॒दम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशाः । विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः । विप्रासः । आज्जसेरसुक् । विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः। स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः जागृ निद्राक्षये लिटः क्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

इति वैष्णवमन्त्रभाष्यं समाप्तम् ।

प्रास्ताविकम्-

—:०:—

इदं षोडशर्चं पुरुषसूक्तमल्पमप्यनल्पमाहात्म्यम्। किमदस्य माहात्म्यमिति नामैष कथयति यत्पुरुषः परमात्मैवास्मिन्सूक्ते शोभनतयोक्तः। किंच प्राचीनार्याणां वैदिकमार्गानुसारिणां जीवेश्वरजागतपदार्थसंबन्धेन किं मतं, सर्गस्थाननिरोधकल्पनाऽपि कीदृशी, गुणकर्मविभागशो वर्णाश्रमव्यवस्था च कथं, को नु खल्वीश्वराराधनात्मको मुख्यो यज्ञः, किंच दृष्टादृष्टं ज्ञाताज्ञातं व्यक्ताव्यक्तं यदिदं सर्वं तत्किमस्ति तर्हि परमात्मापरपर्यायो मायाकल्पितपञ्चविधभेदोऽपि वस्तुतो निरस्ताखिलद्वैतप्रपञ्चः समष्टिव्यष्ट्यात्मको विराडाख्यः परमपुरुष एवेतीदृशो महान्राद्धान्तः सूत्रप्रायेणापि सरलान्वयसुबोधपदविन्यासेन सूक्तेनानेन प्रकाशतामापन्नः। अस्योपरि बह्व्यो व्याख्याः पण्डितैर्विहितास्तासु जगत्प्रसिद्धस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्यैव भाष्यं संप्रति प्रकाश्यते। श्रीमत्सायणाचार्यस्येतिवृत्तं तु रुद्राध्यायप्रस्तावनासमये वर्णितमेवेति तत्रैव द्रष्टव्यमित्यभ्यर्थना।

अस्य भाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि एवंविधानि-

क.-पुण्यपत्तननिवासिभिर्महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतैर्दत्तम्। ख.-वटोदरानिवासिश्रीमत्कृष्णराय भीमाशंकर पटवर्धन इत्येतैः प्रेषितम्। संवत् १९०६ रौद्रनामसंवत्सरे शके १७७१ सौम्यनामसंवत्सर उदगयने हेमन्तर्तौ मार्गशीर्षशुक्लपक्षे चतुर्थ्यामिन्दुवासर इदं पुस्तकं लिखितम्। ग.-श्रीमद्भिः, भाऊ महाराज इत्येतैर्दत्तम्। घ. ङ.-श्रीमद्भिः, किबे साहेब इत्येतैः प्रेषिते।

च. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, रावसाहेब विञ्चुरकर इत्येतैः प्रेषितम्।

इत्येभिर्महाशयैः सज्जनैरस्मिन्कर्मण्यादर्शपुस्तकसाहाय्यवितरणेन बहूपकृतमित्यवश्यं कथनीयम्। एतानि पुस्तकान्याकलय्य प्रकृतभाष्यशोधनादिकं यथामति कृतम्। इति सविनयमभ्यर्थयते -

दामले इत्युपनामधेयः केशवशास्त्री।

98192
26/7/2000